

menšiny ohrožené sociálním vyloučením

minorities under a threat of social exclusion

Sociálním vyloučením jsou v demokratické společnosti ohroženy menšiny, které nejsou dostatečně chráněné před diskriminací ze strany dominující (většinové) společnosti a kterým se taková ochrana náleží. V současnosti se jedná především o menšiny vznikající migrací – o uprchlíky před ohrožením politickým, ekologickým, před živelními katastrofami, o imigranty hledající lepší ekonomické a sociální podmínky pro život. V některých případech se jedná rovněž o autochtonní etnické menšiny (např. Romové v zemích střední Evropy), nebo o jiné klasické menšiny (rasové, náboženské, jazykové, kulturní). V širším pojetí se jedná rovněž o uskupení, které lze zjednodušeně nazvat sociálními menšinami, především zdravotně handicapovaní, lidé bez domova, lidé staří, lidé s nízkými příjmy, extrémně chudí, dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnaní, lidé pracující mimo primární pracovní trh, lidé psychicky nemocní, drogově závislí, menšinové skupiny vznikající na základě odlišné sexuální orientace a podobně (blíže viz Mareš, 2006). V demokratickém státě nejsou za menšiny ohrožené sociálním vyloučením považovány skupiny, které svou skupinovou sociální činností nerespektují normativní pořádek společnosti, jako jsou extrémistické skupiny a uskupení se sociálně patologickým chováním, například skupiny organizovaného zločinu.

S menšinami ohroženými sociálním vyloučením se setkáváme nejenom v moderním národním státě. Ve starověkém Římě to byli především první křesťané, ve středověku žebráci, tuláci, nemocní leprou, v novověku lidé považovaní za kriminálníky, dlužníky, příživníky. S příchodem moderní společnosti a národního státu se v postavení menšin ohrožených sociálním vyloučením ocitají především menšiny etnické a kulturní. Dominující společnost je ohrožuje různými podobami násilí, od pomlouvání až po fyzické násilí (Allport, 2004). Příkladem ať je holocaust za druhé světové války, etnické čistky v bývalém Sovětském Svazu, nedávné etnické násilí v zemích bývalé Jugoslávie a další. Ohrožené menšiny mají od starověku do současnosti společné to, že dominující společnost považuje jejich příslušníky za odlišné z hlediska chování, případně fyzických znaků, považuje je v souvislosti s tím za ohrožení a bez toho, aby je individuálně rozlišovala, vyjímá je v různé míře z působnosti „svých“ institucí, nebo používá vůči nim jiné a tvrdší formy skupinového násilí. V důsledku toho tyto menšiny mají nejisté postavení, mohou být považovány až za nepotřebné a když dominující společnost přežívá problémy, krize, frustrace často se jako první dostávají do pozice obětních beránků. (Girard, 1997)

Hodnotová východiska spojená s ohrožením menšin sociálním vyloučením souvisejí v první řadě s problematikou lidských práv a lidské důstojnosti. Tyto hodnoty určují, kdy se v otevřené společnosti přirozená sociální kategorizace lidí podle schopností mění v stigmatizaci a sociální vylučování a kdy se přirozený sociální proces diferenciací lidí ve společnosti mění v patologický proces separace a segregace a stává se hrozbou.

Souvislost s lidskými právy a lidskou důstojností se projevuje základním dilematem, který dominující společnost řeší ve vztahu ke „svým“ menšinám: buďto je ochotná a schopná zabezpečit respektování základních lidských práv každého příslušníka každé menšiny, nebo diskriminace příslušníků menšiny/menšin bude časem samospádem gradovat do stále vyšších etap sociálního násilí, až může skončit sociálním vyloučením případně až v represáliích a fyzickém násilí vůči příslušníkům menšiny. Demokratické vztahy ve společnosti se proto neomezují na pouhé akceptování a respektování etnických a jiných menšinových rozdílů. V soudobém demokratickém státě roste význam hodnot rovnosti, spravedlnosti a solidarity a tyto hodnoty se spojují s požadováním otevřených a pozitivních vztahů mezi dominující společností a etnickými a jinými menšinovými skupinami.

Které sociální uskupení a sociální skupiny dominující společnost považuje za menšiny jimž se náleží ochrana před sociálním vyloučením, o kterou stojí, záleží nejenom na zmíněných hodnotových východiscích, ale rovněž na tom, jaká sociální uskupení jsou považována za menšiny a jakou vizí národního státu se řídí dominující společnost.

Klasické definice pojmu *sociální menšina* vymezují širší a užší pohled na tuto problematiku. To, co podle L. Wirtha (1945: 347) rozhoduje o existenci menšiny je, že její příslušníci jsou dominující společností diskriminováni a tuto diskriminaci si uvědomují. V tomto smyslu se menšinou stává jakékoli sociální uskupení, jehož příslušníci jsou si vědomi své diskriminace. Skrze diskriminaci mají menšinový zážitek a reflektují jej. C. Wagley a M. Harris (1958) zastávají užší pojetí a menšinami jsou podle nich výlučně sociální skupiny, jejichž členové jsou diskriminováni na základě svých neměnných znaků považovaných dominující společností za menšinové a stigmatizující, členství získali uznaným narozením se do menšinové skupiny, jsou socializováni v prostředí této skupiny a sdílejí její identitu. Tyto kritéria naplňují především menšiny etnické (národní, rasové, jazykové).

V souvislosti s vizí národního státu a hrozbou sociálního vylučování jsou podnětné koncepce A. Wimmera (2002) a Ch. Joppkeho (2005). Andreas Wimmer tvrdí, že v současnosti se začleňování a vylučování z národní pospolitosti realizuje na půdě národního státu. Jeho hlavní instituce, také jako demokracie, práce, sociální zabezpečení apod. byli a jsou systémově spojeny s etnickou exkluzí. Přístup k nim je regulován přiznáním občanství na základě kritérií

příslušnosti k dominující národní skupině v daném státu. Tato skupina je výsledkem kulturního kompromisu a národní stát vzniká v důsledku jejího „etnického uzamykání se“, spojeného s akceptováním tohoto kompromisu. Podle Wimmera to znamená, že etnické konflikty a xenofobie jsou trvalou součástí moderního národního státu. Začleňování do národní pospolitosti se podle něj uskutečňuje souběžně s vylučováním těch, kteří nejsou uznáváni za skutečné příslušníky společné rodiny. Jedná se o ty, kteří jsou klasifikováni jako cizí - jako menšiny etnické nebo náboženské, jako dělníci – cizinci, osoby bez domova a pod. Christian Joppke nabízí pohled z jiné perspektivy. Tvrdí, že v moderních západních národních státech je napětí mezi univerzalistickým liberalizmem, podle kterého jsou si všichni občané státu rovni ve svých právech a svobodách a partikularistickým nacionalizmem, který vylučuje z těchto práv cizince. V souvislosti s tím Joppke rozlišuje oblasti exkluze (*sites*) - exkluzi vnitřní (autochtonní národní a etnické menšiny) a vnější (imigranti a cizinci) a způsoby exkluze (*modes*) – skupiny a jednotlivci. Podle Joppkeho změny v liberálních demokratických státech po 2. světové válce směřují k delegitimaci exkluzí vnitřních a skupinových (snaha o začleňování autochtonních menšin) a k legitimizaci exkluze vnější a individuální (cizinci a imigranti) opírající se o univerzálně platná individuální kritéria.

Ohrožení menšin sociálním vyloučením se v ČR (a v evropských demokratických zemích) omezuje a odstraňuje na dvou úrovních. Na úrovni politického rozhodování přijímáním antidiskriminačních zákonů a opatření sociální ochrany, přijímáním strategií, koncepcí a programů začleňování a integrace. A na úrovni občanské adresnou sociální prací nevládních občanských organizací. Pozornost se zaměřuje především na imigranty, uprchlíky, žadatele o přiznání mezinárodní ochrany, na příslušníky sociálních menšin, a z autochtonních na ty, jejichž kultura se značně odlišuje od kultury dominující společnosti.

Soudobá právně-politická praxe se v postkomunistických zemích střední Evropy přiklání skrze politiku formálního uznávání jednotlivých etnických skupin za menšiny, k užšímu vymezení menšiny. Výsledkem je selektivní ochrana jenom vybraných etnických skupin, především vlastních občanů, kteří jsou příslušníky autochtonních etnických skupin. Příslušníci etnik, kteří přišli na území těchto států po roce 1989, nepožívají ochrany státu jako příslušníci státem uznaných menšin, ale jen ochranu individuální, skrze univerzální platnost lidských práv. V praxi to znamená, že stát jim poskytuje především široce pojmávanou sociální ochranu. Tato ochrana se opírá o univerzálně platná lidská práva, ale z důvodu své univerzality považuje menšinovou identitu, v tom hlavně odlišný původ rasový, etnický nebo náboženský za parciální znak. Hrozba sociálního vyloučení je zde spojena s nerespektováním těch menšinových znaků těchto lidí, které v rozhodující míře určují jejich životní situaci a sociální

fungování. Nejdůležitější ohrožení sociálním vyloučením se tak ukrývá v pokynech, úředních procedurách a v každodenní činnosti institucí, které nezohledňují rozhodující skupinové znaky těchto lidí a má tudíž podobu institucionální diskriminace, převážně nepřímé a neúmyslné. Tito lidé jsou proto vystaveni hrozbě sociálního vylučování ve větší míře, než příslušníci státem ochraňovaných menšin, jejichž původ je ochraňovaným znakem. Institucionální diskriminace samozřejmě vyrůstá na existujících negativních stereotypech a předsudcích příslušníků dominují společnosti. Negativní důsledky tohoto typu diskriminace jsou viditelné až ze zorného úhlu menšiny jako celku, ne ze zorného úhlu jednotlivých jejich členů. Ohrožení sociálním vyloučením má samozřejmě celou řadu dalších, byť méně závažných příčin (viz například Mareš, 2006).

Sociální pracovníci a jejich organizace se na druhé straně přiklánějí svou každodenně vykonávanou sociální prací k širšímu pojmání menšiny. V ČR v případě etnických menšin (hlavně imigrantů a Romů, kteří jsou vlastně imigranty ze Slovenska) tak řeší důsledky jejich sociálního vylučování způsobeného především institucionální diskriminací. Prevence a odstraňování ohrožení menšin sociálním vylučováním se týká nejen ohrožených menšin, ale rovněž dominující společnosti. Ta by měla zpřístupnit příslušníkům menšin všechny příležitosti pro jejich rozvoj jako příslušníků skupiny, umožnit jejich účast ve veřejném životě, umožnit jim účastnit se náboženského života podle vlastního výběru, vzdělávat se ve vlastním jazyku a vytvářet vlastní kulturní instituce. Na druhé straně dominující společnost právem očekává, že příslušníci menšin budou ovládat jazyk majority, respektovat zákony a závazné normy platné v dané zemi a budou se rovněž sami snažit o začlenění, včetně snahy podílet se na rozvoji země. Bez naplnění těchto podmínek se hrozbě sociálního vylučování ze strany dominující společnosti nedá zabránit. Omezování hrozby sociálního vylučování menšin je složité rovněž proto, že není konceptuálně ujasněno, jak sladit národní a kulturní identitu přijímajícího národního státu a etnickou a kulturní identitu tzv. nových menšin, které imigrací vznikají. Konceptuálně není rovněž důsledně ujasněn rozdíl mezi institucionální diskriminací a snahou o zabezpečení bezpečnosti, veřejného pořádku a dodržování zákonů.

Menšiny ohroženy sociálním vyloučením byly předmětem zkoumání již před rokem 1989, především menšina romská. Nebyla v tom čase sice za menšinu uznána a o sociálním vyloučení se nemluvalo, ale rozsah problémů, které se s jejím začleňováním řešil, nutil zkoumat důležité oblasti vylučování – vzdělávání, bydlení, sociální a zdravotní péči. Prostor pro zkoumání menšin ohrožených sociálním vyloučením se plně otevřel až po roce 1989. Zkoumá se především problematika sociálně vyloučených uskupení, v tom hlavně romských a problematika uprchlíků a lidí žádajících o mezinárodní ochranu. Od začátku devadesátých let

20. století se pozornost výzkumníků orientuje rovněž na zkoumání dominující (většinové) společnosti. Zkoumá se problematika tolerance a diskriminace, etnických stereotypů a xenofobie, soužití a soudržnosti, etnických konfliktů a extrémistických skupin. Snahy o překonání ohrožení menšin sociálním vylučováním našli svou odezvu v zkoumání účinnosti uplatněných sociálních intervencí a v zkoumání přístupů státu a lokálních samospráv k řešení problematiky sociálně vyloučených romských uskupení. Rozsáhlejšími pokusy o zmapování rozsahu a procesu ohrožení sociálním vyloučením v ČR byly především analýza sociálně vyloučených romských lokalit (Gabal, 2006) a výzkumné projekty realizovány Katedrou antropologie FHS ZČU v Plzni a Institutem IVRIS při Fakultě sociálních studií MU v Brně v letech 2006 – 2011.

Odkazy na jiná hesla v ESP

bezdomovectví, stigma, extrémistické skupiny, chudoba, imigranti, kulturní senzitivita, lidská práva jako východisko SP, sociální fungování, sociálně vyloučené lokality, sociální vyloučení/sociální začleňování, terénní práce v sociálně vyloučených lokalitách, životní situace.

Literatura

Allport, G. W. *O povaze předsudků*. Prostor. Praha. 2004.

Gabal, I. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*. Gabal Analysis & Consulting. Praha. 1996.

Girard, R. *Obětní beránek*. Nakladatelství Lidové noviny. Praha. 1997.

Joppke, Ch. Exclusion in the Liberal State. The Case of Immigration and Citizenship Policy. *European Journal of Social Theory*, 2005, nr. 1.

Mareš, P. 2006. *Faktory sociálního vyloučení*. VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno. 2006.

Wagley, C., Harris, M. *Minorities in the New World*. New York: Columbia University Press. 1958. Podle: Tajfel, H. *Sociálna psychológia menšín*. Minority Rights Group - Slovakia. Bratislava. 1995.

Wimmer, A., 2002. *Nationalist Wxclusion and Ethnic Conflict. Shadows of Moderinty*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wirth, Louis. The Problem of Monitory Groups. In: Linton, Ralph. (ed.). *The Science of Man in the World Crisis*. New York: Columbia University Press. 1945.

Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin.

Jméno autora hesla

Imrich Vašečka